

תשובה קדמה לגאולה?

דניאל נתניהו

התנועה הציונית שהחלה לפני כמאה ועשרים שנה עוררה מחלוקת חריפה בעולם התורני - האם הציונות היא חלק מתהליך הגאולה, או שהיא נגד התורה וצריך לחכות להושעת ה'.

חלק מויכוח זה נוגע בסוגיה שלנו, האם תשובה קודמת לגאולה או לא: אם נאמר שאחד התנאים לגאולה הוא שעם ישראל יחזור בתשובה, הרי שהתנועה הציונית, בהיותה ברובה חילונית - אינה חלק תהליך הגאולה. את הסוגיה הזו אנסה לפרוש כאן ממגוון מקורות שונים. מראש אציין כי לא הבאתי את כל המקורות העוסקים בנושא, אלא בעיקר את המקורות אותם חשבתי למרכזיים יותר.

המקור המפורסם ביותר העוסק בסוגיה הוא הגמרא בסנהדרין (צו ע"ב):

אמר רב: כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים, ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלי'.

כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה - נגאלין, ואם לאו - אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגורתיו קשות כהמן, וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב.

תניא אידך, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה - נגאלין, שנאמר: "שׁוּבוּ בְּנִים שׁוֹבְבִים [ואז] אֶרְפֶּה מְשׁוּבְתֵיכֶם" (ירמיה ג, כב). אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: "חֲנַם נִמְכְּרֶתֶם, וְלֹא בְכֶסֶף תִּגְאָלוּ" (ישעיה נב, ג). 'חנם נמכרתם' - בעבודת כוכבים [שהיא חסרת ערך], 'ולא בכסף תגאלו' -

1 רש"י (ד"ה דיו) מביא שני פירושים, הראשון: "דיו להקב"ה שעומד כמה ימים וימינו אחר, כלומר, אם לא יעשו תשובה אינו עומד באבלו כל הימים, אלא ודאי קץ לדבר", והשני: "דיו לאבל - דיין לישראל צער גלות, אפילו בלא תשובה נגאלין".

לא בתשובה ומעשים טובים! אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר: "שובו אלי ואשובה אליכם" (מלאכי ג, ז). אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר: "שובו בנים שובכים נאם ה'"] כי אנכי בעלתי בכם (דוך בעלות, בהכרח) ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון" (ירמיה ג, יד). אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר: "בשובה ונחת תושעון" (ישעיה ל, טו). אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: והלא כבר נאמר: "כה אמר ה' גאל ישראל קדושו, לבזה נפש למתעב גוי לעבד משלים - מלכים יראו וקמו, שרים וישתחוו" (שם מט, ז). אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר: "אם תשוב ישראל נאם ה', אלי תשוב" (ירמיה ד, א). אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: "ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאר, וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים ויחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה" וגו' (דניאל יב, ז), ושתק רבי אליעזר.

במה חולקים רבי יהושע ורבי אליעזר? המהרש"א סובר שהמחלוקת היא האם צריך תשובה מרצון או תשובה כפויה? לעומתו, רש"י סובר שהמחלוקת היא האם צריך לעשות תשובה כדי להיגאל או שלא צריך תשובה כלל. רש"י גורס אחרת את הגמרא, ומוסיף לפני המילים "אלא הקב"ה מעמיד להם מלך" את המילים "אמר לו רבי אליעזר" (כך הגרסה בירושלמי (תענית א, א [ג ע"א]).

מכל מקום, רואים שההלכה לא נפסקה כדעת רבי אליעזר, וכל השאלה היא מה דעת רבי יהושע - האם כהסברו של המהרש"א או כהסברו של רש"י?

בנוסף, על דברים אלו צריך לשאול שאלה יסודית - על איזה חלק של הגאולה מדובר? האם צריך את התשובה לפני החזרה לארץ? אולי לפני המשיח? אולי בשלב אחר? שמה יש מספר שלבי תשובה?

בספר יחזקאל (לו, כב-לב) כתוב כך:

לכן אמר לבית ישראל: כה אמר אֱלֹהִים: לא למענכם אני עשה בית ישראל, כי אם לשם קדשי אשר חללתם בגוים אשר באתם שם. וקדשתי את

2 יש שהקשו, שהמהרש"א ביומא (פו ע"ב) כותב שהתשובה נעשית במצב של "אחיזנה", ולא של "בעיתה". ונראה לומר, שרדאי כונתו לתשובה מרצון, ומכל מקום, ב"בעיתה" תהיה תשובה כפויה, כפי שכותב מפורשות בסנהדרין.

שמי הגדול המחלל בגוים, אשר חללתם בתוכם, וידעו הגוים כי אני ה' נאם אֲדַנִּי אֱלֹהִים בְּהַקְדְּשִׁי בְכֶם לְעִינֵיהֶם. וְלִקְחָתִי אֶתְכֶם מִן הַגּוֹיִם וּקְבַצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל הָאֲרָצוֹת וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל אֲדַמְתְּכֶם. וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מִיַּם טְהוֹרִים וְטַהַרְתֶּם מִכָּל טְמֵאוֹתֵיכֶם וּמִכָּל גְּלוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם. וְנִתְתִּי לָכֶם לֶב חֲדָשׁ וְרוּחַ חֲדָשָׁה אֲתֵן בְּקִרְבְּכֶם, וְהִסֵּרְתִּי אֶת לֶב הָאֵבֶן מִבְּשָׂרְכֶם וְנִתְתִּי לָכֶם לֶב בָּשָׂר. וְאֶת רוּחִי אֲתֵן בְּקִרְבְּכֶם וְעִשִׂיתִי אֶת אֲשֶׁר בְּחִזִּי תִלְכוּ וּמִשְׁפָּטֵי תִשְׁמְרוּ וְעִשִׂיתֶם. וְיִשְׁבְּתֶם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאֲבֹתֵיכֶם, וְהִייתֶם לִי לְעָם וְאֲנִי אֶהְיֶה לָכֶם לֵאלֹהִים. וְהוֹשַׁעְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל טְמֵאוֹתֵיכֶם, וְקִרְאתִי אֶל הַדָּגָן וְהַרְבִּיתִי אֹתוֹ וְלֹא אֲתֵן עֲלֵיכֶם רָעַב. וְהַרְבִּיתִי אֶת פְּרִי הָעֵץ וְתִגְבַּחַת הַשָּׂדֶה לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא תִקְחוּ עוֹד חֶרֶפַת רָעַב בְּגוֹיִם. וְזָכַרְתֶּם אֶת דְּרָכֵיכֶם הָרָעִים וּמַעַלְלֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא טוֹבִים, וְנִקְטַתֶּם בְּפִנְיֶיכֶם עַל עֲוֹנוֹתֵיכֶם וְעַל תּוֹעֲבוֹתֵיכֶם. לֹא לְמַעַנְכֶם אֲנִי עֹשֶׂה נָאֵם אֱלֹהִים, יוֹדַע לָכֶם, בּוֹשׁוּ וְהִכְלֵמוּ מִדְּרָכֵיכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל.

רואים כאן כמה ביטויים לסוגי התשובה - היטהרות מהטומאות, לב חדש, עשיית מצוות, ישועה מן הטומאות. למה כל ביטוי הוא שונה? כנראה יש כמה שלבים בחזרה בתשובה ובגאולה.

יש שרצו להוכיח מכאן שאין התשובה תנאי לגאולה, כיוון שבפסוק כד קיבוץ הגלויות קודם לטהרה מהטומאות. לעניות דעתי אין ראיה מכאן משתי סיבות:

1. בפסוק כח כתוב "וישבבתם בארץ", משמע שקודם לכן לא ישבו בארץ. על כן אפשר לדחות את הראיה ולומר שבפסוק כד מדובר על התחלת ההתעוררות הציונית והתחלת העלייה לארץ, אבל לשיבה קבועה ומבוססת בפועל צריכה לקדם תשובה.
2. בפסוק לג כתוב "כה אמר אֱלֹהִים: בְּיוֹם טַהַרִּי אֶתְכֶם מִכָּל עֲוֹנוֹתֵיכֶם וְהוֹשַׁבְתִּי אֶת הָעָרִים וְנִבְנְנוּ הַחֲרֻבוֹת", משמע שקודם צריך טיהור מעוונות ורק אחר כך תהיה בניית הארץ.

בכל מקרה, לא הגיוני שתהיה הוכחה ברורה מהתנ"ך לטובת רבי יהושע כי ודאי לרבי אליעזר היה מה לענות. רק בפסוק שבו ניצח רבי יהושע את רבי אליעזר וגרם לו לשתוק אפשר לדון, והמהרש"א מפרשו לשיטתו.

עד כאן אין לדעתי הוכחה ברורה לשום צד.

בפרקי דרבי אליעזר (סוף פרק מג) מובאת דעת רבי יהודה שאומר גם הוא שיש שני שלבי תשובה:

רבי יהודה אומר: אם אין ישראל עושים תשובה - אינן נגאלים, ואין ישראל עושים תשובה אלא מתוך הדחק ומתוך הטלטול ומתוך שאין להם מחיה, ואין ישראל עושים תשובה גדולה עד שיבוא אליהו וזכור לטוב.

מכל מקום עדיין השאלה תלויה ועומדת - האם צריך לפחות תשובה כפויה לפני תחילת תהליך הגאולה (כהבנת המהרש"א את רבי יהושע) או שאין צורך בתשובה כלל (כהבנת רש"י את רבי יהושע)?

הרמב"ם בהלכות תשובה (ו, ה) כותב כך:

כל הנביאים כולן צוו על התשובה, ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין, שנאמר: "וְהָיָה כִּי יָבֹאוּ עֲלֵיךָ כָּל הַדְּבָרִים... וְשָׁבַתְּ עַד ה' אֱלֹהֶיךָ... וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרַחֲמֶךָ, וְשָׁב וְקִבְּצֶךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפְצִיךָ ה' אֱלֹהֶיךָ שְׁמֹה" (דברים ל, א-ג).

לכאורה פוסק הרמב"ם כפי הבנת המהרש"א את רבי יהושע. אך בהלכות מלכים ומלחמות (יא, ד) כותב כך:

ואם יעמוד מלך מבית דוד, הוגה בתורה ועוסק במצות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכופ כל ישראל לילך בה ולחזק בדיקה, וילחם מלחמות ה' - הרי זה בחזקת שהוא משיח. אם עשה והצליח, וניצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל - הרי זה משיח בודאי.

משמע שמי שיכופ את ישראל לעשות תשובה יהיה המשיח, ולא מלך שגורתיו קשות כהמן - שלא כרבי יהושע אליבא דמהרש"א!

אפשר אולי לתרץ ולומר שכוונת הרמב"ם בהלכות תשובה היא תשובה של הכלל, כמו חזרה לארץ וקיום מצוות ירושת הארץ, שהרי "כל הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה" (כתובות קי ע"ב), ובהלכות מלכים כוונתו שהמשיח יכפה את ישראל על קיום כל פרטי המצוות. ועוד אפשר לומר, שאולי "סוף גלותן" אין

הכוונה לתחילת החזרה לארץ, אלא לשלב מאוחר יותר, כמו בזמן ביאת המשיח - שהוא יגאל את ישראל ויגמור את החזרה לארץ של כל מי שעוד לא עלה, ואז אין סתירה בין דברי הרמב"ם.

הרמב"ן בפרשת האזינו (סוף פרק לב) כותב כך:

והנה אין בשירה הזאת תנאי בתשובה ועבודה, רק היא שטר עדות שנעשה הרעות ונוכל ושהוא יתברך יעשה בנו בתוכחות חימה אבל לא ישבית זכרנו, וישוב ויתנחם ויפרע מן האויבים בחרבו הקשה והגדולה והחזקה ויכפר על חטאתינו למען שמו.

וכך כתב גם בספר הגאולה (כתבי הרמב"ן מהדורת מוסד הרב קוק, ח"א עמ' רעז):

רצה החכם (רבי יהושע) לומר כי העניין מותנה בתשובה ותלוי ביראה ועבודה, אך יש לו זמן קצוב שלא יארך יותר, כי כבר הגיע תור ובא עת קיבול שכר מקצת מצוות שעשו ישראל וקבלתם התורה ושומר עיקרי הדת, עם היותם חוטאים במקצת מצוותיה אך אינם פורקים עולה מעליהם, ובחר האלוהים במ לזכות הקודמים מהם, כאשר עשה בצאתם ממצרים, עם היותם ערום ועריה מכל זכות ומכל מצווה.

כלומר, בזכות אבותינו שעשו מצוות (למרות שחטאו בחלקם, אבל הם לא פרקו עול) - אנחנו ניגאל גם אם נהיה ללא כל זכות.

היד רמ"ה על הסוגיה בסנהדרין כותב: "ואף על פי שאין כולן עושים תשובה הן נגאלין". אך שם גורס בסוגיה כדברי המהרש"א, שרבי יהושע אומר "אלא הקב"ה מעמיד להם מלך" וכו', וצריך עיון איך מתיישב זה עם זה.

את דברי היד רמ"ה מצינו מפורשות בזהר חדש (מדרש הנעלם בסוף פרשת נח, כג ע"ב):

אמר לו רבי אליעזר: חייך, דאי יחזרון בתשובה רישי כנישתא, או חדא כנישתא, בזכותם יתכנס כל גלותא, דקודשא בריך הוא אִיִּסְתְּכִי תדירא אימתי יחזרון ויעבד להון טבא, דכתיב: "וְלָכֵן יִחְפָּה ה' לְחַנְּנֶכֶם" (ישעיה ל, יח) - מחכה תמיד אימתי יעשו תשובה.

וכך גם כותב הלשם שבו ואלחמה (הקדמות ושערים ו, ט).

גדול מהארץ יהיו בריבונות יהודית, הקימה את המרכז היהודי הכי גדול בעולם והסירה מעלינו את עול האומות. המהר"ל בנצח ישראל (פרק א) מביא שלושה פרמטרים לגאולה: שעם ישראל מכונס, שעם ישראל בארצו ושאינ שיעבוד הגויים עלינו. כיום 45% מהעם היהודי נמצא בארץ ישראל ואין עלינו עול הגויים. חזון העצמות היבשות מתרחש לנגד עיננו וכבר שומעים את נעירות חמורו של המשיח. קשה לומר שיסוד כל זה באיסור ובדבר פסול. ועוד לא הזכרנו את כמות התורה והישיבות שיש בארץ ואת החזרה בתשובה, בעוד שבגלות ההתבוללות איזמה ונוראה.

למסקנה, ראינו כאן שיש צדדים לכאן ולכאן ואין הכרעה ברורה לאחד הצדדים מבחינת מקורות. יש גם סברות הגיוניות לכל צד, אם כי לא נגעתי בצד זה של היוכוח. אולם לעניות דעתי, השיטה הגורסת כי אין התשובה תנאי לגאולה מבוססת יותר.

באבן שלמה (יא, ט) כותב הגר"א כך:

אבל קץ האחרון לא תליא בתשובה אלא בחסד, כמו שנאמר: "לְמַעַנִי לְמַעַנִי אֶעֱשֶׂה" (ישעיה מ"א), וגם בזכות אבות.

האור החיים הקדוש (ויקרא כה, כח) הולך גם הוא ברוח דברים אלו וכותב:

כי קץ הגלות ישנו אפילו יהיו ישראל רשעים גמורים ח"ו.

לעומתם, המהר"ל כותב מפורשות כדעת המהרש"א (נצח ישראל, סוף פרק לא):

ואם השם יתברך רוצה לגאול את ישראל ואין עושים תשובה, השם יתברך מעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן ומחזירן למוטב... אבל אם לא יחזרו בתשובה - מחזירם למוטב בעל כורחם שלא בטובתם על ידי מלך שגזרותיו קשין.

כאן אני רוצה לפרוש את דעתי בנושא. לדעתי, נראה שיש מקום רציני לדעת הסוברים שתשובה קדמה - לא רק לעולם, אלא גם צריכה לקדום לגאולה. המהרש"א והמהר"ל כותבים כך מפורשות והם גם יכולים לאמץ לשיטתם את הרמב"ם.

למרות זאת, אני נוטה אחר הסוברים שהגאולה לא תלויה בתשובה כלל ממספר סיבות:

1. יש לא מעט שסוברים כן. זו שיטת רש"י הרמב"ן והזוהר, וישנם מקובלים נוספים הסוברים כן. את הרמב"ם אפשר לאמץ גם לשיטה זו.
2. המקורות שסוברים כן הם יותר קדומים. בעוד שאת התלמוד הבבלי בסנהדרין אפשר לקחת לשני הכיוונים, התלמוד הירושלמי בתענית חד משמעית. מה גם שהזוהר כותב כך מפורשות ורוב המקובלים הולכים איתו.
3. אפשר לומר ש'מלך עם גזירותיו של המן' הוא הצורר הנאצי, ימח שמו, וה'תשובה' היא העליה לארץ או התחלת החזרה בתשובה (רוב החוזרים בתשובה הם פה בארץ וכאן מרכז היהדות המשמעותי ביותר). אפשר להתווכח עם טענה זו אבל אי אפשרי לסתור אותה והיא אפשרית.
4. קשה לי הרעיון שהתנועה הציונית פסולה. התנועה הזאת היא שהשיבה אותנו לארץ אבותינו אחרי אלפי שנות גלות, גרמה לכך שירושלים וחלק

